

HENRYK DRAWNEL SDB

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Lublin

PRZYCZYNY POWSTANIA ŻYDOWSKIEJ LITERATURY APOKALIPTYCZNEJ OKRESU DRUGIEJ ŚWIĄTYNI

REASONS FOR THE CREATION OF JEWISH APOCALYPTIC LITERATURE
IN THE SECOND TEMPLE PERIOD

SUMMARY: The article first presents earlier studies related to the beginnings of the apocalyptic literature in ancient Israel. The second part shows the steady unraveling in scientific research of the connection between Enochic literature, the oldest stratum of Jewish apocalyptic pseudepigrapha, and cuneiform literature. The third part of the article presents the new proposal for the beginning and social setting of the Aramaic Astronomical Book and the myth of the fallen Watchers (*1 En.* chapters 6–11), the oldest strata of the Enochic literature.

KEYWORDS: apocalyptic literature, cuneiform literature, the Book of Enoch, the Aramaic Astronomical Book, the myth of the fallen Watchers, Levi's visions, Qumran

SŁOWA KLUCZE: literatura apokaliptyczna, literatura pisma klinowego, Księga Henocha, Księga Astronomiczna, Księga Czuwających, Wizje Lewiego, Qumran

1. WCZEŚNIEJSZE BADANIA I WSPÓŁCZESNE TEORIE LITERACKIE

Termin „apokaliptyka” został przyjęty przez uczonych na oznaczenie wielu pism apokryficznych ST i wczesnochrześcijańskich, łącznie z Apokalipsą św. Jana w Nowym Testamencie. Apokalipsa św. Jana zaczyna się od słów: „Objawienie (*apokalypsis*) Jezusa Chrystusa, które dał Mu Bóg, aby ukazać swym sługom, co musi stać się niebawem i [co] On, wysławszy swojego anioła, oznajmił przez niego za pomocą znaków słuźde swojemu, Janowi” (Ap 1,1). To pierwsze zdanie zawiera pewne elementy formalne, które posłużyły współczesnym naukowcom do opisu rodzaju literackiego apokalipsy. Mamy w nim obecne pojęcie Bożego objawienia, przekazanego przez pośrednika, którym jest w tym wypadku anioł; objawienie dotyczy przyszłości, która ma przynieść zbawienie, a jego realizacja ma nastąpić w niedługim czasie. Istotnym elementem apokaliptyki jest transcendentne objawienie, które bez interwencji nadprzyrodzonej nie mogłoby dotrzeć do człowieka.

Badania nad pochodzeniem literatury apokaliptycznej koncentrowały się początkowo na ukazaniu kontynuacji z literaturą biblijną Starego Testamentu. Paul Hanson¹ utrzymuje, że żydowska literatura apokaliptyczna wywodzi się z grupy tekstów prorockich, takich jak Ez 1; Iz 24–27; 56–66; Zch 9–19. Teksty te zajmują pośrednią pozycję między literaturą prorocką zorientowaną na konkretny wymiar historyczny a literaturą apokaliptyczną zawierającą bardziej transcendentny w stosunku do historii obraz przyszłego zbawienia. Przykładowo w pierwszych wersetach Księgi Ezechiela prorok mówi o otwartym niebie i wizji Boga. Cała księga jest interpretowana przez Hansona jako zbudowana literacko wokół pięciu wizji, które objawiają zarówno przyszły sąd, jak i przyszłe zbawienie. Seria ośmiu wizji w Księdze Zachariasza (rozdz. 1–6) zawiera opis rzeczywistości nadziemskich i nadprzyrodzonych, objaśnianych przez anioła w odniesieniu do nadchodzących wydarzeń zbawczych. Hanson twierdzi, że późniejsi apokaliptycy uważali się za spadkobierców tej właśnie późnej tradycji prorockiej. Krytycy teorii Hansona zwracają uwagę na znaczące różnice pomiędzy późną literaturą prorocką a wczesną literaturą apokaliptyczną okresu hellenistycznego, która skupia się na uczonych dociekaniach na temat zjawisk astronomicznych i geograficznych.

Opierając się na propozycjach wyrażonych już w XIX w., Gerhard von Rad² twierdzi, że tradycja mądrościowa dała początek literaturze apokaliptycznej. Egzeta niemiecki podkreśla w literaturze apokaliptycznej nie tyle jej wymiar eschatologiczny, ile deterministyczną interpretację historii. Propozycja von Rada nie została przychylnie przyjęta przez wielu naukowców, którzy twierdzą, że eschatologia apokaliptyczna jest podstawowym elementem w literaturze apokaliptycznej i stanowi zarazem swoistego rodzaju ramy tematyczne i literackie, w obrębie których innego rodzaju materiał tematyczny, w tym przypadku mądrościowy, jest obecny.

George Nickelsburg³, zajmujący się literaturą pseudepigraficzną, od lat 70. XX w. podkreśla w swoich pracach badawczych związek między *Księgą Henocha* a mitologiczną literaturą grecką. Ponieważ znaczna część tego dzieła dotarła do współczesnych czasów w tłumaczeniu greckim, Nickelsburg swoje analizy opierał głównie na tekście greckim, jakkolwiek wiadomym już było, że księga ta została spisana w języku aramejskim. Zainteresowanie Nickelsburga *Księgą Henocha* wynikało z faktu, że poczynając od badań Roberta H. Charlesa⁴ na początku XX w., etiopska wersja księgi uważana jest za najstarszy żydowski tekst apokaliptyczny, poprzedzający powstanie Księgi Daniela (połowa II w. przed Chr.). Interpretacja więc tej księgi wiąże się z pytaniem o początki literatury apokaliptycznej w starożytnym Izraelu. Ponieważ powstanie najstarszych części *Księgi Henocha* (*Księga*

---

¹ *The Dawn of Apocalyptic. The Historical and Sociological Roots of Jewish Apocalyptic Eschatology* (Philadelphia 1979); tenże, *Old Testament Apocalyptic* (Nashville 1987).

² *Wisdom in Israel* (tł. J.D. Marton) (London 1972).

³ „Apocalyptic and Myth in 1 Enoch 6–11”, *JBL* 96 (1977) 383–405; tenże, *1 Enoch 1. A Commentary on the Book of 1 Enoch, Chapters 1–36; 81–108* (Hermeneia; Minneapolis, Minn. 2001).

⁴ *The Book of Enoch or 1 Enoch* (Oxford 1912).

Astronomiczna [1 Hen 72–82] i *Księga Czuwających* [1 Hen 1–36]) datowane jest na III w. przed Chr., czyli na okres hellenistyczny w Izraelu, Nickelsburg interpretował mit o upadłych aniołach (1 Hen 6–11) w *Księdze Czuwających* w kontekście mitu greckiego o Prometeuszu, który przynosi ludzkości nie tylko ogień, lecz również różnego rodzaju rzemiosła i umiejętności, począwszy od pisma, a skończywszy na znajomości podstawowych metali, czyli miedzi, żelaza, srebra i złota. Literatura apokaliptyczna w Izraelu powstałaby więc, według opinii Nickelsburga, w kontekście i pod wpływem myśli greckiej upowszechnionej na Bliskim Wschodzie przez podboje Aleksandra Wielkiego, lecz obecnej w Izraelu prawdopodobnie dużo wcześniej. Jakkolwiek interpretacja Nickelsburga zyskała wielu zwolenników pośród współczesnych egzegetów, jej krytycy ukazują wiele poważnych różnic między żydowskim mitem o upadłych aniołach a greckim mitem o Prometeuszu. Ponadto przyjęcie takiej interpretacji pozostawia niewyjaśnione zainteresowanie ruchami Słońca, Księżyca i gwiazd oraz kalendarzem w *Księdze Astronomicznej*, która wywarła ogromny wpływ zarówno na wspólnotę z Qumran, jak i na późniejszą literaturę apokaliptyczną.

Odkrycia manuskryptów biblijnych i pozabiblijnych w Qumran (1947-1958) zrewolucjonizowały badania nad tekstem biblijnym oraz nad kontekstem historyczno-religijnym, w którym powstawały ostatnie księgi Starego Testamentu oraz Nowy Testament. Biblioteka esseńczyków znad Morza Martwego okazała się również bogato wyposażona w literaturę religijną o charakterze apokaliptycznym i pseudoepigraficznym. Odkrycie więc tego rodzaju manuskryptów hebrajskich i aramejskich przyczyniło się do wzmoczonego zainteresowania żydowską literaturą apokryficzną. Badania naukowe nad tego rodzaju literaturą, znaną dotychczas w różnego rodzaju starożytnych tłumaczeniach głównie na język grecki, były intensywnie prowadzone w II połowie XIX oraz na początku XX w. Jednakże I połowa XX w. nie przyniosła większych postępów w tej, wówczas dosyć zaniedbanej, dziedzinie.

Znaczące ożywienie badań nad literaturą apokryficzną i apokaliptyczną daje się zauważyć w latach 70. XX w., kiedy wiele manuskryptów qumrańskich zostało już opublikowanych. Szczególnie w Stanach Zjednoczonych profesorowie, tacy jak James Charlesworth, John Collins i George Nickelsburg, wyznaczyli ton dyskusji naukowej i rozpoczęli badania nad literaturą apokryficzną w kontekście nowych tekstów w językach oryginalnych z Qumran. Równocześnie pojawiło się wiele nowych wydań krytycznych poszczególnych dzieł tego rodzaju literatury żydowskiej przechowanej do naszych czasów w tłumaczeniach wczesnochrześcijańskich. Polska biblistyka przyczyniła się wybitnie do rozwoju badań nad literaturą apokryficzną Starego Testamentu głównie dzięki olbrzymiej pracy i geniuszowi językowemu prof. Tadeusza Milika, który rozpoczął swoje studia nad Biblią w 1944 r. w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Jako członek międzynarodowej ekipy badającej i publikującej teksty z Qumran, Milik był odpowiedzialny za publikację tekstów apokryficznych, zwłaszcza aramejskich manuskryptów *Księgi Henocha*. Wybitnym znawcą literatury apokryficznej Starego Testamentu był prof. Ryszard Rubinkiewicz SDB, który publikował tak ważne teksty, jak *Apokalipsa Abrahama*

w języku starocerkiewnosłowiańskim⁵. Jako pierwszy z polskich biblistów zajmował się on również interpretacją *Księgi Henocha*⁶ na podstawie oryginalnych tekstów aramejskich opublikowanych po raz pierwszy przez Milika⁷. Ks. prof. Rubinkiewicz pracował nad literaturą apokryficzną i apokaliptyczną do końca swojego życia.

Dzisiejsi uczeni wyróżniają w apokaliptyce apokalipsę jako gatunek literacki, eschatologię apokaliptyczną powiązaną z nadzwyczajną interwencją Bożą oraz apokaliptycyzm jako ruch społeczny. Termin „apokalipsa” doczekał się precyzyjnej definicji uwzględniającej podstawowe elementy literackie występujące w pismach uważanych za apokaliptyczne. Eschatologia apokaliptyczna jest doktryną bazującą na apokalipsach (tzn. na literaturze apokaliptycznej), która polega na wierzeniach i nadziejach końca czasu oraz następującej po nim przyszłości, kiedy Bóg zrealizuje swe zamiary w stosunku do swego ludu i całego wszechświata. Apokaliptycyzmem nazywa się system myśli stworzony przez ruchy wizjonerskie, zbudowany na specyficznej perspektywie eschatologicznej, generującej symboliczny świat odmienny od panującej rzeczywistości. Ten symboliczny świat służy do utrwalenia tożsamości wspólnoty wizjonerskiej w stosunku do grup rywalizujących i do bóstwa. Apokaliptycyzm stanowi zatem ideologię społeczną, która jest wyrazem konkretnej grupy społecznej, wyrażającej swój stosunek do świata teraźniejszego i przyszłego.

John J. Collins⁸ z grupą uczonych amerykańskich wypracował definicję literatury apokaliptycznej w wymiarze literackim, która usiłowała objąć swoim zasięgiem wszystkie cechy tejże literatury:

Apokalipsa jest rodzajem literackim literatury o charakterze objawienia, posiadającej ramy narracyjne, w której objawienie przekazywane człowiekowi jest zapośredniczone przez figurę pozaziemską przedstawiającą transcendentą rzeczywistość, która jest zarówno czasowa, gdyż dotyczy zbawienia eschatologicznego, jak i kosmiczna, gdyż przedstawia inny, ponadnaturalny świat.

Apokalipsa jako tekst literacki ma za zadanie interpretację współczesnych autorowi ziemskich wydarzeń i okoliczności z perspektywy nadprzyrodzonego świata oraz z perspektywy przyszłych wydarzeń w celu oddziaływania zarówno na rozumienie, jak i na zachowanie czytelnika poprzez odwołanie się do autorytetu

---

⁵ R. Rubinkiewicz, *L'Apocalypse d'Abraham en vieux slave*. Introduction, texte critique, traduction et commentaire (TN KUL. Źródła i Monografie 129; Lublin 1987).

⁶ R. Rubinkiewicz, *Die Eschatologie von Hen 9-11 und das Neue Testament* (ÖBS 6; Klosterneuburg 1984).

⁷ J.T. Milik, *The Books of Enoch*. Aramaic Fragments of Qumran Cave 4 (Oxford 1976).

⁸ „Introduction: Towards the Morphology of a Genre”, *Apocalypse: The Morphology of a Genre* (red. J.J. Collins) (Semeia 14; Missoula, MT 1979) 1-20; tenże, „The Genre Apocalypse in Hellenistic Judaism”, *Apocalypticism in the Mediterranean World and the Near East*. Proceedings of the International Colloquium on Apocalypticism Uppsala, August 12-17, 1979 (red. D. Hellholm) (Tübingen 1983) 531-548.

Boga. Powyższa definicja rodzaju literackiego prowadzi do klasyfikacji następujących dzieł literackich jako apokalipsy: biblijna Księga Daniela, *1 Księga Henocha*, *2 Księga Henocha*, *2 Księga Barucha*, *3 Księga Barucha*, *4 Księga Ezdrasza*, *Apokalipsa Abrahama*. Niektóre części takich ksiąg, jak *Testament Abrahama*, *Księga Jubileuszów*, *Testament Lewiego* są również klasyfikowane jako należące do gatunku apokalipsy, lecz całe dzieło apokalipsą nie jest.

2. Wczesna literatura apokaliptyczna w kontekście kultury babilońskiej okresu perskiego i hellenistycznego

Ponieważ najstarszym w pełni rozwiniętym dziełem apokaliptycznym w Izraelu jest *Księga Henocha*, pytanie o początki tego rodzaju literatury prowadzi nieuchronnie do pytania o genezę *Księgi Henocha*. Studia nad tą księgą przeprowadzone w XX w. stopniowo, lecz systematycznie odsłaniają jej zakorzenie nie tylko w tradycjach biblijnych, ale przede wszystkim w kulturze starożytnej Babilonii. Poniższy krótki przegląd opinii na temat relacji *Księgi Henocha* do literatury pisma klinowego pozwoli zobrazować proces stopniowego ukazywania relacji pomiędzy tymi dwiema tradycjami. Należy na wstępie zauważyć, że interpretacja *Księgi Henocha* w relacji do literatury babilońskiej rozwijała się w miarę postępu w publikacjach nowych tekstów pisma klinowego oraz w miarę postępu w ich rozumieniu i interpretacji.

Na początku XX w. Heinrich Zimmern⁹ opublikował dwie tabliczki babilońskie (K. 2486+K. 4364) zawierające mitologiczny opis historii króla Sippar Enmeduranki, który został zidentyfikowany jako siódmy mitologiczny mędrzec w liście siedmiu przedpotopowych królów podawanych przez Berossusa¹⁰, kapłana babilońskiego piszącego po grecku u schyłku IV w. przed Chr. Enmeduranki otrzymuje od babilońskich bogów Szamasza i Adada wiedzę dotyczącą technik wróżbiarskich, która ma być przekazywana w rodzinach uczonych *ummânu*, należących do cechu wróżbitów *bârû*, czyli wróżących z wnętrzości zabitego zwierzęcia, zwłaszcza zaś z kształtu wątroby. Zimmern ukazał istniejący paralelizm między siódmym przedpotopowym królem w micie babilońskim a Henochem, który przedstawiony jest w Księdze Rodzaju jako siódmy z kolei, począwszy od Adama (Rdz 5,18-24). Jakkolwiek tekst biblijny nie mówi nic o przekazie wiedzy Bożej Henochowi, to jednak stwierdza, że Henoch podobał się Bogu i został przez Boga zabany. Według Zimmerna sugerowane przez tekst biblijny wprowadzenie Henocha przed oblicze Boga odpowiada wprowadzeniu Enmeduranki przed oblicze Szamasza i Adada.

⁹ *Beiträge zur Kenntnis der babylonischen Religion*. Die Beschörungstafeln Šurpu, Ritualtafeln für den Wahrsager, Beschwörer und Sänger (AB 12; Leipzig 1901).

¹⁰ Por. P. Schnabel, *Berossos und die babylonisch-hellenistische Literatur* (Leipzig 1923).

Ponadto 365 lat długości życia Henocha na ziemi (Rdz 5,23) odpowiada długości roku słonecznego, co z kolei sugeruje w tradycji babilońskiej powiązanie z kultem boga Szamasza, którego centrum było miasto Sippar, siedziba mitologicznego króla Enmeduranki. Kiedy Henoch pojawia się wreszcie w *Księdze Astronomicznej* i w *Księdze Czuwających*, jest tam przedstawiony jako ten, który posiada wiedzę Bożą na temat struktury wszechświata, wynikającą z jego przebywania z aniołami. Porównanie babilońskiego króla Enmeduranki i Henocha weszło na stałe do interpretacji tej postaci biblijnej.

Ernst Weidner¹¹, uczony austriacki zajmujący się astronomiczną i astrologiczną literaturą babilońską, opublikował tekst (KAO 4), w którym stosunek między długością dnia i nocy podczas przesilenia letniego i zimowego wynosi odpowiednio 2:1 oraz 1:2. Weidner zauważył, że tego rodzaju proporcje pomiędzy długością dnia i nocy nie odpowiadają szerokości geograficznej Mezopotamii i są jedynie schematycznym zapisem oderwanym od rzeczywistości astronomicznej. Ponadto ten sam stosunek długości dnia do nocy w przesileniu letnim i zimowym obecny w opublikowanej tabliczce astronomicznej znajduje się również w *Księdze Astronomicznej* Henocha (1 Hen 72–82), gdzie w rozdziale 72. autor opisuje długość dnia w stosunku do długości nocy w ciągu jednego roku. Weidner jednoznacznie stwierdził, że tekst Księgi Henocha oparty jest na tradycji babilońskiej poświadczonej w KAO 4.

Badania nad astronomią matematyczną starożytnej Babilonii były rozwijane w XX w. przez wybitnego historyka nauki świata starożytnego Otto Neugebauera. Naukowiec ten w jednym ze swoich artykułów opublikował analizę rozdziału 74. *Astronomicznej Księgi Henocha*, w którym udowodnił, że opisywane tam „bramy” przez które księżyc wschodzi i zachodzi, nie oznaczają dwunastu znaków zodiaku, jak do tej pory twierdzili niektórzy naukowcy, ponieważ księżyc nie może pozostawać przez siedem czy osiem dni w tym samym znaku zodiaku¹². Opierając się na rozdziale 72., innych tekstach kalendarzowych tradycji staroetiopskiej oraz wyliczeniach algebraicznych, udowodnił on, że dwanaście „bram”, o których mówi *Księga Astronomiczna*, oznaczają łuki na linii horyzontu, w których zarówno słońce, jak i księżyc wschodzą i zachodzą w ciągu roku lub miesiąca. Tego rodzaju schematyczny opis podstawowych zjawisk astronomicznych, jak stwierdził Neugebauer, jest właściwy pierwotnej fazie rozwoju astronomii zarówno w Babilonii, jak i w Grecji.

Kilkanaście lat później uczony brytyjski Matthew Black rozpoczął pracę nad komentarzem do *Księgi Henocha* i zaprosił O. Neugebauera do opracowania komentarza do *Księgi Astronomicznej*. Neugebauer przyjął zaproszenie i rezultatem jego pracy był osobny rozdział dodany do komentarza Blacka, w którym uczony niemiecki ukazuje proste schematy prymitywnej astronomii, niedorównującej nigdy astronomii matematycznej praktykowanej w Babilonii w okresie perskim

¹¹ „Babylonisches im Buche Henoch”, *OLZ* 19 (1916) kol. 74-75.

¹² Zob. O. Neugebauer, „Notes on Ethiopic Astronomy”, *Or* 33 (1964) 49-71.

i hellenistycznym¹³. Rozdział 72. *Księgi Astronomicznej* okazał się jednak bardzo interesujący, gdyż jego autor, opisując zmienną długość dnia w stosunku do długości nocy w roku kalendarzowym, oparł swoje wyliczenia na linearnej funkcji zygzakowej, która była podstawą bardziej złożonych matematycznych kalkulacji astronomicznych. Powiązanie z astronomią babilońską zostało więc dodatkowo potwierdzone.

Pytanie o początek literatury apokaliptycznej w Izraelu postawił również James VanderKam¹⁴, wybitny biblista amerykański i znawca literatury apokryficznej. Opublikował on rezultaty swoich badań diachronicznych nad literaturą księgi Henocha w monografii poświęconej postaci Henocha. Uznając relację między mitologicznym królem Enmeduranki otrzymującym objawienie literatury wróżbiarskiej (*bārûtu*) a Henochem, uczyony amerykański skoncentrował się na ukazaniu powiązania między *Księgą Henocha* a babilońską literaturą wróżbiarską. Opierając się na badaniach asyriologów, takich jak A.K. Grayson, W.W. Hallo i W. Lambert, VanderKam zwraca uwagę na formę literacką tego rodzaju literatury, w której zdanie warunkowe („jeśli..., to...”) jest podstawowym sposobem formułowania przepowiedni. W poprzedniku zdania warunkowego występuje najczęściej opis danego zjawiska na niebie lub na ziemi (czasownik w formie *iprus*), w następniku natomiast podane zostają przepowiednie odnoszące się do przyszłych wydarzeń (czasownik w formie *iparras*), zapowiadanych przez znaki opisane w poprzedniku. Wraz z innymi asyriologami VanderKam zwraca uwagę, że w literaturze akademickiej istnieje wiele kompozycji zbliżonych tematycznie i formalnie do żydowskiej literatury apokaliptycznej. Kompozycje te nazywane są „proroctwami akademickimi” i zawierają przepowiednie, które zwykle przyjmują formę następnika zdania warunkowego. Ich powiązanie formalne z literaturą wróżbiarską jest więc jednoznaczne. Poprzedniki zdań warunkowych w akademickiej literaturze wróżbiarskiej posiadają natomiast dane dotyczące protonaukowego opisu zjawisk naturalnych. Forma literacka poprzedników powiązana jest z akademickimi listami leksykalnymi, które stanowią swoistego rodzaju kompendia encyklopedyczne studiowane przez adeptów skrybalnych uczących się czytać i pisać. Zakłada się, że dane astronomiczne oparte na obserwacji zjawisk na niebie i umieszczane w poprzednikach zdań warunkowych w literaturze wróżbiarskiej stanowiły podstawę znacznego rozwoju wiedzy astronomicznej w Babilonii w I tys. przed Chr.

VanderKam twierdzi, że schematyczna i prosta wiedza astronomiczna przypisana Henochowi w *Księdze Astronomicznej* (1 Hen 72–82) oraz w opisie jego podróży w *Księdze Czuwających* (1 Hen 17–36) powiązana jest z akademicką literaturą astrologiczną praktykowaną przez wróżbitów *bārû*. Zauważa on, że schematyczny rok złożony z 360 dni jest podstawą kalendarzowych obliczeń w *Księdze Henocha*

¹³ Zob. O. Neugebauer, „The «Astronomical» Chapters of the Ethiopic Book of Enoch (72–82). With Additional Notes on the Aramaic Fragments by Matthew Black”, *The Book of Enoch or I Enoch. A New English Edition with Commentary and Textual Notes* (Matthew Black 7; Leiden 1985) 386–419.

¹⁴ *Enoch and the Growth of an Apocalyptic Tradition* (CBQMS 16; Washington, DC 1984).

(72,35; 74,11.14), jakkolwiek 4 dni dodane po każdym trymestrze zwiększają całą liczbę do 364. Schematyczny rok złożony z 360 dni podzielonych na dwanaście 30-dniowych miesięcy występuje powszechnie w kulturze starożytnej Babilonii oraz w akadyjskiej literaturze astrologicznej. VanderKam zakłada, że autor *Księgi Astronomicznej* rozpoczynał swoje obliczenia od schematycznego podziału roku odziedziczonego z literatury akadyjskiej, a następnie dodał 4 dni po to, by długość roku była podzielna przez liczbę 7, tradycyjnie powiązaną z teologią szabat. VanderKam ponadto ukazuje powiązania między schematyczną astronomią *Księgi Henocha*, często oderwaną od faktycznego funkcjonowania zjawisk niebieskich, a schematyczną astronomią akadyjską zachowaną w tekstach astrologicznych, takich jak astrolaby, MUL.APIN oraz najważniejszej serii astrologicznej *Enūma Anu Enlil*.

Dalsze badania nad początkami literatury apokaliptycznej w Izraelu rozwijały się w kierunku wyznaczonym przez VanderKama. Helge Kvanvig, pozostając sceptyczny wobec powiązania *Księgi Henocha* z akadyjską literaturą wróżbiarską, w swojej pracy doktorskiej przeanalizował tekst *Księgi Henocha* w kontekście mitologii babilońskiej oraz akadyjskiej literatury astronomicznej. Kvanvig zwrócił uwagę na literackie elementy dydaktyczne obecne w *Księdze Astronomicznej*, sugerujące kontekst przekazu wiedzy oraz powiązania z przekazem wiedzy skrybalnej i arytmetycznej w starożytnej Babilonii¹⁵. Ponadto zainteresowanie astronomią w kontekście kalendarzowym sugeruje, że autorami najstarszej części *Księgi Henocha* byli kapłani lewici przebywający na wygnaniu w Mezopotamii. Z wyjątkiem relacji do literatury wróżbiarskiej wnioski Kvanviga pokrywają się z wnioskami wypracowanymi przez VanderKama.

Publikacja pełnego tekstu serii MUL.APIN przez Hungera i Pingree pozwoliła na dokładniejszą analizę relacji między akadyjską schematyczną wiedzą astrologiczną a *Księgą Astronomiczną Henocha*¹⁶. Matthias Albani¹⁷ w swojej pracy doktorskiej wykazał wiele powiązań między dwoma tradycjami astronomicznymi. Szczególnym osiągnięciem jego pracy było ukazanie współwystępowania w akadyjskich tekstach astrologicznych zjawisk atmosferycznych (wiatry) opisywanych w kategoriach astronomicznych. Powiązanie to tłumaczy obecność w *Księdze Astronomicznej Henocha* sekcji poświęconej wiatrom (1 Hen 77) przedstawionym w relacji do kierunków geograficznych oraz w relacji do korzystnych lub szkodliwych dla ziemi zjawisk towarzyszących. Praca naukowa asyriologa Wayne'a Horowitza¹⁸ koncentruje się od wielu lat na geografii i astrologii babilońskiej. W swoich pracach

¹⁵ Zob. H.S. Kvanvig, *Roots of Apocalyptic. The Mesopotamian Background of the Enoch Figure and of the Son of Man* (WMANT 61; Neukirchen-Vluyn 1988).

¹⁶ Zob. H. Hunger – D. Pingree, *MUL.APIN. An Astronomical Compendium in Cuneiform* (AfOB 24; Horn 1989).

¹⁷ *Astronomie und Schöpfungsglaube. Untersuchungen zum Astronomischen Henochbuch* (WMANT 68; Neukirchen-Vluyn 1994).

¹⁸ *Mesopotamian Cosmic Geography* (Mesopotamian Civilizations 8; Winona Lake, IND 1998).

przedstawił on wiele argumentów przemawiających za obecnością roku złożonego z 364 dni nie tylko w *Księdze Henocha*, ale również w literaturze akadyjskiej¹⁹. Ponieważ jednak przedstawiane w dyskusji teksty akadyjskie nie są jednoznaczne, propozycja Horowitza spotkała się ze zdecydowaną krytyką Johannesesa Kocho²⁰, wybitnego znawcy astronomii babilońskiej. Obecność więc w kulturze akadyjskiej roku złożonego z 364 dni nie wydaje się jednoznacznie udowodniona.

3. PRZYCZYNY POWSTANIA LITERATURY APOKALIPTYCZNEJ W ŚWIETLE NAJNOWSZYCH BADAŃ NAUKOWYCH

W kontekście dotychczasowych badań naukowych wy tłumaczenie początków żydowskiej literatury apokaliptycznej coraz bardziej powiązane jest z literaturą pisma klinowego. Coraz częściej stawiane jest pytanie o drogi przekazu literatury akadyjskiej w obręb kultury zachodniosemickiej. Jansen zakładał, że na terytorium Palestyny w okresie powygnaniowym istniały szkoły chaldejskie, w których przekazywana była wiedza zdobyta przez Żydów na wygnaniu w Babilonii²¹. Opierając się na opiniach Raua²² i Kvanviga²³, Albani²⁴ twierdził, że chłopcy żydowscy pochodzący z rodzin kapłańskich wygnańców do Babilonii uczęszczali do babilońskich szkół, gdzie zapoznali się z językiem i wiedzą kultury akadyjskiej. Tego rodzaju wnioski nie są jednakże poparte dowodami z archeologii czy historii Izraela. Istnienie szkół chaldejskich na terytorium Izraela nigdy nie zostało udowodnione i należy wątpić, czy kiedykolwiek tego rodzaju szkoły powstały, tym bardziej że współczesna wiedza na temat istnienia szkół w starożytnym Izraelu nie potwierdza istnienia szkoły rozumianej jako niezależna instytucja. Podobnie opinia Albaniego i innych naukowców nie znajduje żadnego potwierdzenia w znanej obecnie literaturze starożytnej. Jakkolwiek biblijna Księga Daniela mówi o chłopcach żydowskich na dworze babilońskim oraz o ich nauce lokalnego języka (Dn 1,4.17), historia

---

¹⁹ Zob. W. Horowitz, „The 360 and 364 Day Year in Ancient Mesopotamia”, *JANESCU* 24 (1996) 35-44; tenże, „The 364 Day Year in Mesopotamia, Again”, *NABU* 2 (1998) 49-51.

²⁰ „Kannte man in Mesopotamien das 364 Tage-Jahr wirklich seit dem 7. Jahrhundert v. Chr.?”, *NABU* 4 (1997) 109-112; tenże, „Ein für allemal: Das antike Mesopotamien kannte kein 364 Tage-Jahr”, *NABU* 4 (1998) 112-114.

²¹ Zob. H.L. Jansen, *Die Henochgestalt. Eine vergleichende religionsgeschichtliche Untersuchung* (Skrifter utgitt av Der Norske Videnskaps-Akademi i Oslo. II. Hist.-Filos. Klasse 1; Oslo 1939).

²² Zob. E. Rau, *Kosmologie, Eschatologie und die Lehrautorität Henochs. Traditions- und formgeschichtliche Untersuchungen zum äth. Henochbuch und zu verwandten Schriften* (Unpublished Dissertation, Universität Hamburg; Hamburg 1974).

²³ Zob. Kvanvig, *Roots of Apocalyptic*.

²⁴ Zob. Albani, *Astronomie und Schöpfungsglaube*, 262-263, 331-332.

przekazana w tej księdze jest niewątpliwie fikcyjna i służy ukazaniu wyższości mądrości Boga Izraela nad politeistyczną mądrością starożytnej Mezopotamii²⁵. Źródła archeologiczne z Babilonii oraz literatura akadyjska I tys. przed Chr. nie przekazują żadnych danych na temat szkół w Babilonii. Dostępne źródła mówią jedynie o przekazie wiedzy i kultury akadyjskiej w kontekście rodziny, z ojca na syna, w okresie perskim i hellenistycznym.

Badania naukowe nad aramejskimi tekstami żydowskimi w ciągu ostatniego dziesięciolecia pozwalają na zmianę kierunku poszukiwania odpowiedzi o początki i przyczyny powstania literatury apokaliptycznej. Jakkolwiek żydowska literatura aramejska okresu Drugiej Świątyni nie jest ani rozległa, ani dobrze poświadczona, dokładna analiza jej treści pozwala na stworzenie dosyć szczegółowego obrazu początków apokaliptycyzmu rozumianego jako ruch społeczny. Innymi słowy, na podstawie danych zaczerpniętych z tej literatury możliwe jest odtworzenie kontekstu społecznego oraz przyczyn powstania apokaliptyki w tym kontekście. Podstawowe wnioski wyciągnięte na tej podstawie muszą zostać poszerzone o obraz społeczny Babilonii okresu perskiego i hellenistycznego.

Odkrycia manuskryptów biblijnych i apokryficznych w Qumran pozwoliły na datację paleograficzną tekstów i dzięki temu bardziej precyzyjne ustalenie czasu ich powstania. Apokryficzna literatura aramejska znaleziona w Qumran, a znana z późniejszych, najczęściej średniowiecznych, manuskryptów i tłumaczeń okazała się należeć do najstarszych warstw historycznych manuskryptów znalezionych nad Morzem Martwym. Najstarszy manuskrypt *Księgi Astronomicznej Henocha* (4Q208) datowany jest na przełom III i II w. przed Chr.²⁶, powstanie więc tej księgi datowane jest nie później niż na III w. przed Chr. Na ten sam wiek datowane jest powstanie *Księgi Czuwających* (1 Hen 1–36), gdyż najstarszy jej manuskrypt (4Q201) oceniany jest paleograficznie jako pochodzący z końca III lub początku II w. przed Chr. Trzecią kompozycją datowaną na ten sam okres jest dzieło, które wyszło spod ręki kapłana lewity i nazywane jest dzisiaj *Aramejskim Dokumentem Lewiego*²⁷ lub *Wizjami Lewiego*²⁸. Podczas gdy *Wizje Lewiego* zawierają pewne elementy apokaliptyczne, jak np. wizje świata nadprzyrodzonego, *Księga Astronomiczna* oraz *Księga Czuwających* zostały już w starożytności zaliczone do literatury *Księgi Henocha*, a więc do tekstów nazywanych apokaliptycznymi.

---

²⁵ Por. H.P. Müller, „Mantische Weisheit und Apokalyptik”, *International Organization for the Study of the Old Testament*. Congress Volume 1971 (Leiden 1972) 268-293.

²⁶ Por. Milik, *The Books of Enoch*.

²⁷ Por. J.C. Greenfield – M.E. Stone, „Two Notes on the Aramaic Levi Document”, *Of Scribes and Scrolls*. Studies on the Hebrew Bible, Intertestamental Judaism, and Christian Origins presented to John Strugnell (red. H.W. Attridge et al.) (College Theology Society Resources in Religion 5; Lanham, MD 1990) 153-161, 273.

²⁸ Por. H. Drawnel, „Priestly Education in the Aramaic Levi Document (*Visions of Levi*) and Aramaic Astronomical Book (4Q208–211)”, *RevQ* 22 (2006) 547-574.

Wizje Lewiego, będące formą autobiografii patriarchy plemienia kapłańskiego, przedstawiają go jako kapłana, który wprowadzany jest w funkcję kapłańską przez swego ojca Jakuba oraz dziadka Izaaka (*WLew* 9-10; 13-49; 50-61). Szczególnie Izaak przekazuje Lewiemu kompendium kapłańskiej wiedzy ofiarniczej w formie dydaktycznego pouczenia, gdzie Lewi jest przedstawiony jako uczeń, natomiast Izaak – jako nauczyciel. Taka sytuacja sugeruje przekaz wiedzy kapłańskiej w środowisku rodzinnym z ojca na syna, czy w tym przypadku z dziadka na wnuczka. W tym samym dokumencie aramejskim Lewi przejmuje funkcję dydaktyczną i w poemacie mądrościowym (*WLew* 82-98) poucza swoich synów/uczniów o konieczności studiowania mądrości i wiedzy skrybalnej w celu otrzymania błogosławionego dziedzictwa mądrości. Studiowanie mądrości i wiedzy skrybalnej ma zapewnić kapłanom lewitom, uczniom Lewiego, pełnienie w przyszłości wysokich stanowisk (jako urzędnicy, przywódcy, a nawet królowie [*WLew* 99]).

Dydaktyczny charakter *Wizji Lewiego* sugeruje powiązanie z *Astronomiczną Księgą* Henocha, gdzie anioł Uriel przekazuje Henochowi wiedzę o ruchach ciał niebieskich. Henoch z kolei tak zdobytą wiedzę przekazuje swojemu synowi Metusalemowi. Schemat więc przekazu wiedzy w środowisku rodzinnym pojawia się również w najwcześniejszej kompozycji włączonej w kompleks literatury henochicznej. Ponadto powiązanie pomiędzy tymi dwoma aramejskimi kompozycjami widoczne jest w użyciu tej samej terminologii przekazu wiedzy, gdzie nauczyciel „pokazuje” uczniowi pewne fakty, czy to odnoszące się do liturgii, czy do zjawisk astronomicznych, natomiast odbiorca, czyli uczeń, rzeczywistości te „widzi”, czyli rozumie je i przyswaja²⁹. Oprócz wymiaru dydaktycznego *Wizje Lewiego* zawierają sekcję dotyczącą ilości drewna potrzebnego do ofiary całopalnej (ww. 32-36) oraz ilości różnego rodzaju ofiar pokarmowych (ww. 37-48). Sekcja ta zawiera szereg liczb i ułamków powiązanych z systemem miar, wszystko zaś przedstawione jest w formie krótkich, schematycznych zdań. Dokładna analiza tej części *Wizji Lewiego* pokazała, że porządek przedstawianych liczb i ułamków naśladuje porządek liczb w systemie sześćdziesiątnym w leksykalnej liście akadyjskiej nazywanej od jej pierwszego słowa *hubullu*³⁰. Akadyjskie listy leksykalne w ciągu trzech tysięcy lat istnienia kultury pisma klinowego stanowiły podstawowy instrument dydaktyczny, którym posługiwali się pisarze do przekazywania swoim uczniom umiejętności czytania i pisania w języku sumeryjskim i akadyjskim³¹. Zarazem stanowiły one swoistego rodzaju kompendium encyklopedyczne, w którym terminy leksykograficzne uporządkowane były według pól semantycznych i zawierały swoistego rodzaju *vademecum* wiedzy skrybalnej. Izaak więc w *Wizjach Lewiego* uczy patriarchę pokolenia kapłańskiego nie tylko sposobu składania ofiary całop-

²⁹ Zob. Drawnel, „Priestly Education”.

³⁰ Zob. H. Drawnel, *An Aramaic Wisdom Text from Qumran. A New Interpretation of the Levi Document* (Supplements to the Journal for the Study of Judaism 86; Leiden 2004) 280-295.

³¹ Por. M. Civil, „Lexicography”, *Sumerological Studies in Honor of Thorkild Jacobsen on His Seventieth Birthday, June 7, 1974* (red. S.J. Lieberman) (AS 20; Chicago 1975) 123-157.

palnej, lecz również przekazuje mu podstawową wiedzę na temat arytmetyki, czyli sześćdziesiątego sposobu liczenia oraz ułamków z tym sposobem związanych.

Odkrycie wpływu dydaktycznej literatury akadyjskiej na *Wizje Lewiego* jednoznacznie wskazuje na konkretną grupę społeczną, kapłanów lewitów, którzy byli zainteresowani przyswojeniem niektórych elementów kultury babilońskiej i przedstawieniem ich w kontekście historii i religii Izraela. Tak więc Lewi, który nakłania swoich synów/uczniów do studiowania wiedzy skrybalnej, zachęca ich do przejścia i włączenia w kapłańską i żydowską strukturę dydaktyczną pewnych elementów kultury akadyjskiej, które w ten sposób stają się częścią dziedzictwa starożytnego Izraela. W tym kontekście należy rozpatrywać obecność elementów kultury starożytnej Mezopotamii również w *Księdze Henocha*. Jakkolwiek sama księga nie pozwala jednoznacznie ustalić, kto był jej autorem, to jednak zainteresowanie astronomią i kalendarzem babilońskim wyraźnie sugeruje, że autor wywodził się z grup kapłanów lewitów przebywających na wygnaniu w Babilonii. Autor *Wizji Lewiego* ustami Izaaka przekazuje kapłanom lewitom wiedzę arytmetyczną, która z powodzeniem może być zastosowana w obliczeniach astronomicznych i astrologicznych *Astronomicznej Księgi Henocha*. Dodatkowym argumentem przemawiającym za autorem kapłańskim *Księgi Henocha* jest powiązanie formalne między akadyjskimi listami leksykalnymi a akadyjską literaturą astrologiczną i wróżbiarską. W listach leksykalnych, które przedstawiały poszczególne terminy w kolumnach, kolejne hasło było zawsze wprowadzane przez ten sam sumerogram DIŠ, który miał jedynie charakter porządkujący. We wróżbiarskiej literaturze astrologicznej i innej poprzednik zdania warunkowego kolejnej wróżby (omenu) rozpoczynał się od tego samego sumerogramu DIŠ, który w języku akadyjskim oznaczał spójnik „šumma” („jeśli”). Powiązanie więc formalne pomiędzy listami leksykalnymi a literaturą wróżbiarską jest jednoznacznie obecne w języku akadyjskim. A zatem twierdzenie o powiązaniu formalnym między *Wizjami Lewiego* a *Astronomiczną Księgą Henocha* zyskuje osobne, pośrednie potwierdzenie w samej literaturze akadyjskiej.

Naukowcy zajmujący się *Księgą Astronomiczną* od dawna sugerowali jej powiązanie ze schematyczną astronomią babilońską, która występuje w takich tekstach astrologicznych, jak MUL.APIN czy oficjalna seria astrologiczna *Enūma Anu Enlil*. W większości przypadków były to jednak hipotezy, które choć zakładały kontakt z tego rodzaju literaturą, to jednak nie przedstawiały dowodów jednoznacznych. Przykładowo linearna funkcja zygzakowa odkryta przez Neugebauera w *1 Hen 72* była również podstawą bardziej złożonych kalkulacji astronomicznych w astronomii babilońskiej, lecz podział doby na 18 części w *Księdze Astronomicznej* nie jest poświadczony w literaturze pisma klinowego. Odkrycia w Qumran skomplikowały dodatkowo sytuację, gdyż okazało się, że kalkulacja ruchów Księżyca w etiopskiej wersji *Księgi Astronomicznej* odnosi się do dwóch dni tylko na początku miesiąca (*1 Hen 73,4-8*), natomiast kalkulacja w 4Q208 i 4Q209 rozciąga się na wiele miesięcy roku, co jednoznacznie pokazuje, że pierwotna wersja aramejskiej *Księgi Astronomicznej* była o wiele dłuższa niż jej tłumaczenie etiopskie. Wynika z tego, że zain-

teresowanie ruchami księżycy było pośród żydowskich uczonych większe niż do tej pory przypuszczano. Zarówno Milik, jak i Neugebauer uważali, że całość kalkulacji księżycowej w 4Q208 i 4Q209, opartej na ułamku $0,5/7$ (czyli $1/14$), odnosi się do opisu oświetlonej strony Księżyca przy wzroście lub pomniejszaniu się jego oświetlenia. Obydwaj naukowcy jednak mylili się w tym względzie, być może z powodu braku dostępu do tekstów akadyjskich, które jeszcze nie zostały opublikowane.

Dopiero na początku lat 90. Al-Rawi i George opublikowali tabliczkę 14. astrologicznej serii *Enūma Anu Enlil*³². Seria ta złożona z 70 tabliczek powstała prawdopodobnie u schyłku II tys. przed Chr., a swoją formę „kanoniczną” osiągnęła w okresie nowoasyryjskim. Dzieli się ona na cztery części. Pierwsze 22 tabliczki poświęcone są wróżbom opierającym się na widoczności Księżyca oraz jego zaćmienia. Druga część odnosi się do Słońca i jego ruchów, trzecia omawia zjawiska atmosferyczne, czwarta natomiast stawia w centrum zainteresowania ruchy planet oraz gwiazd. Na końcu pierwszej sekcji części poświęconej widoczności Księżyca znajduje się tabliczka 14., która zawiera cztery tabele opisujące okresy widoczności Księżyca. Pierwsza i druga (tabela A i B) przedstawiają idealny wzorzec miesiąca złożonego z trzydziestu dni, w czasie którego przypada zrównanie długości dnia i nocy. Długość widoczności Księżyca opisana jest za pomocą ułamków przy tym samym faktorze arytmetycznym wynoszącym $1/15$. Tabela A w pierwszych piętnastu dniach od nowiu do pełni opisuje wzrost długości widoczności księżycy na niebie w ciągu nocy i nie odnosi się bynajmniej do jego oświetlonej powierzchni. W drugiej części miesiąca w tabeli A obok liczb odnoszących się do zmniejszania się czasu widoczności Księżyca pojawia się druga linia cyfr, która opisuje zwiększający się czas niewidoczności Księżyca podczas nocy aż do nowiu. Liczby w obydwu połowach miesiąca zwiększają się albo zmniejszają od $1/15$ do 1. Schemat okresów widoczności Księżyca w serii astrologicznej *Enūma Anu Enlil* nie ma bezpośredniego zastosowania w samej serii, jest jednak oczywiste, że schemat ten służył pisarzom-astrologom do wyznaczania okresów widoczności Księżyca, na podstawie których dokonywano wróżb odnoszących się do przyszłości. Tak jak w całej literaturze wróżbiarskiej każdy omen rozpoczynał się od sumerogramu DIŠ, podobnie i w tabeli A każde zdanie zawierające dane numeryczne odnośnie do każdego dnia idealnego miesiąca rozpoczyna się tym samym sumerogramem. Z punktu widzenia więc formalnego tabliczka 14. serii *Enūma Anu Enlil* należy do literatury wróżbiarskiej.

Jakkolwiek tabliczka 14. serii astrologicznej została opublikowana w 1991 r., a teksty z Qumran opisujące ruchy Księżyca (4Q208 i 4Q209) dużo wcześniej, bo w 1976 r., dopiero w 2007 r. porównanie tych dwóch tradycji opisujących Księżyc pozwoliło na ukazanie powiązania tekstu aramejskiego z akadyjskim³³. Mimo

³² Zob. F.N.H. Al-Rawi – A.R. George, „Enūma Anu Enlil XIV and Other Early Astronomical Tables”, *AfO* 38/39 (1991-1992) 52-69.

³³ Zob. H. Drawnel, „Moon Computation in the *Aramaic Astronomical Book*”, *RevQ* 23 (2007) 3-41.

że ten pierwszy opisuje miesiące złożone na przemian z 29 i 30 dni, to jednak podobnie jak w tabliczce 14. akadyjskiej serii astrologicznej opis poszczególnych nocy dotyczy zwiększających się (od nowiu do pełni) lub zmniejszających się (od pełni do nowiu) okresów widoczności Księżyca i również za pomocą ułamków, gdzie postęp arytmetyczny wynosi $0,5/7$ czyli $1/14$. Jakkolwiek ułamek opisujący postęp arytmetyczny w tekstach aramejskich został zmniejszony, prawdopodobnie ze względów teologicznych (cyfra 7 w mianowniku), to jednak podział nocy na dwa okresy czasowe, w czasie których Księżyc jest widoczny na niebie lub nie (kolumny B i D – przyrost widoczności, kolumny D i B – ubytek widoczności) jest inspirowany astrologiczną tabelą A z tabliczki 14. *Enūma Anu Enlil*. Samo zastosowanie ułamków do opisu okresów widoczności Księżyca wskazuje na zastosowanie tej samej metody, którą spotykamy w tekście akadyjskim.

Wzorując się na tabliczce 14. akadyjskiej serii astrologicznej, twórcy tekstu aramejskiego dodają pewne elementy, które nie są obecne w tekście akadyjskim. Schematyczne określenie czasu widoczności Księżyca rozciągnięte zostało również na dzień i także podzielone na dwie części: okres nieobecności Księżyca na niebie w ciągu dnia (kol. E) oraz okres obecności Księżyca na niebie w ciągu dnia (kol. H). Ponadto do kalkulacji okresów widoczności/niewidoczności księżyca dodana została jeszcze jedna kolumna (F), która również w ułamkach podaje obszar oświetlonej/zaciemnionej powierzchni Księżyca. Wreszcie kolumna C opisuje moment zachodu i wschodu Księżyca, dodając niekiedy wzmiankę o kolejnej „bramie”, w której Księżyc wschodzi albo zachodzi. Odniesienie do bram w tekście o ruchach Księżyca sugeruje podjęty wysiłek synchronizacji ruchów Księżyca z ruchami Słońca. Rozdział 72. etiopskiej *Księgi Astronomicznej* opisuje system dwunastu bram, sześciu na wschodnim horyzoncie i sześciu na zachodnim, w których Słońce wschodzi albo zachodzi. Podjęty wysiłek synchronizacji ruchów Słońca z ruchami Księżyca doprowadził do kilku interpolacji w 4Q208 i 4Q209, gdzie w schematyczny opis ruchu Księżyca dodana została wzmianka o Słońcu. Z tego powodu opis ruchów Księżyca we fragmentach aramejskich z Qumran naukowcy, począwszy od Milika, zaczęli nazywać kalendarzem synchronicznym, synchronizującym ruchy Księżyca z ruchami Słońca. Dokładna analiza tychże tekstów ukazuje jednak, że pierwotny schemat kalkulacji Księżyca w 4Q208 i 4Q209 odnosił się do Słońca tylko przy opisie nowiu Księżyca, natomiast całość kalkulacji arytmetycznej poświęcona jest jedynie okresom widoczności Księżyca.

Porównanie tekstów aramejskich z Qumran z tabliczką 14. astrologicznej serii *Enūma Anu Enlil* ukazuje niewątpliwe powiązanie z obliczeniami aramejskimi, niemniej istnieją również różnice. Najważniejszą jest codzienna wzmianka o wschodzie i zachodzie Księżyca oraz rozciągnięcie okresów widoczności Księżyca na czas dnia, nie tylko nocy. W ciągu każdej więc doby (*nychthemeron*) tekst aramejski oblicza cztery podstawowe okresy czasu. W okresie od nowiu do pełni czas widoczności Księżyca dzieli się w następujący sposób: Noc: kol. B – od zachodu Słońca do zachodu Księżyca; kol. D – od zachodu Księżyca do wschodu Słońca; Dzień: kol. E – od wschodu Słońca do wschodu Księżyca; kol. H – od wschodu

Księżycą do zachodu Słońca. W okresie od pełni do nowiu opis czasu widoczności Księżycy ulegał zmianom powodowanym zmianą sytuacji na niebie: Noc: kol. D – od zachodu Słońca do wschodu Księżycy; kol. B – od wschodu Księżycy do wschodu Słońca; Dzień: kol. E – od wschodu Słońca do zachodu Księżycy; kol. H – od zachodu Księżycy po zachód Słońca.

Przedziały czasowe widoczności Księżycy w ciągu nocy pokrywają się z przedziałami czasowymi występującymi w tablicze 14. *Enūma Anu Enlil* (zachód Słońca do zachodu Księżycy; wschód Księżycy do wschodu Słońca; zachód Słońca do wschodu Księżycy). Dalsze badania wykazały, że babilońscy astronomowie zajmowali się również obserwacją Księżycy w ciągu dnia, zwłaszcza tuż przed, w czasie, i po pełni, kiedy widoczność Księżycy na niebie w ciągu dnia jest możliwa. Świadectwem tych zainteresowań są opisujące codzienne zjawiska niebieskie diariusze astronomiczne, opublikowane w kilku tomach przez Sachsa i Hungera³⁴, zawierające pomiary czasu widoczności Księżycy rano i wieczorem w ciągu dnia w następujących przedziałach czasowych: NA: od wschodu Słońca do zachodu Księżycy (= kol. E [od pełni do nowiu]); ME: od wschodu Księżycy do zachodu Słońca (= kol. H [od nowiu do pełni]). Odpowiednie okresy widoczności Księżycy opisane w tekście aramejskim w kol. E (od wschodu Słońca do wschodu Księżycy [od nowiu do pełni]) oraz w kolumnie H (od zachodu Księżycy do zachodu Słońca [od pełni do nowiu]) nie mają swojego odpowiednika ani w tabliczce 14. *Enūma Anu Enlil*, ani w astronomicznych diariuszach.

Jakkolwiek prosta i schematyczna, aramejska *Księga Astronomiczna* podejmuje po raz pierwszy w znanej i udokumentowanej historii starożytnego Izraela systematyczny opis zjawisk naturalnych, który możemy dzisiaj nazwać prekursorem astronomii. Powiązanie tych tekstów z kulturą starożytnej Mezopotamii uświadamia nam dzisiaj zapożyczenia z tej kultury, choć sposób i drogi przekazu zapożyczeń z punktu widzenia historii nie są do końca wyjaśnione. Nie jest również pewne, czy tego rodzaju arytmetyczne kalkulacje astronomiczne dotyczące Księżycy są produktem kapłanów lewitów przebywających w Mezopotamii i znających pismo klinowe, czy też raczej zapożyczenia te zostały przejęte w gotowej już formie aramejskiej od lokalnych uczonych babilońskich, którzy przecież w okresie perskim i hellenistycznym na co dzień posługiwali się językiem aramejskim³⁵. Aramejska kalkulacja ruchów Księżycy mogła zostać opracowana przez tychże uczonych babilońskich

³⁴ Zob. A.J. Sachs – H. Hunger, *Astronomical Diaries and Related Texts from Babylonia*. 1: Diaries from 652 B.C. to 262 B.C. (Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften 195; Wien 1988); tenże, *Astronomical Diaries and Related Texts from Babylonia*. 2: Diaries from 261 B.C. to 165 B.C. (Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften 210; Wien 1989); tenże, *Astronomical Diaries and Related Texts from Babylonia*. 3: Diaries from 164 B.C. to 62 B.C. (Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften 247; Wien 1996). P. Schnabel, *Berosos und die babylonisch-hellenistische Literatur* (Leipzig 1923).

³⁵ Por. J. Ben-Dov, *Head of All Years*. Astronomy and Calendars at Qumran in Their Ancient Context (STDJ 78; Leiden 2008) 259-266.

w celu przygotowania adeptów sztuki pisarskiej do kontaktu z astronomią pisma klinowego. Opanowanie podobnego tekstu aramejskiego mogło być świetnym przygotowaniem do czytania i analizy serii *Enūma Anu Enlil* po akadyjsku czy też do obserwacji i zapisów okresów widoczności Księżyca w astronomicznych dziurkach. Ponieważ aramejska *Księga Astronomiczna* zawiera dydaktyczne słownictwo przekazu wiedzy, podobna interpretacja nie może zostać wykluczona. Jednakże przy obecnym stanie wiedzy historycznej o kapłanach lewitach w Babilonii nie możemy jednoznacznie rozstrzygnąć, czy przejęli oni gotowe już schematy aramejskie, czy też wypracowali je sami na podstawie tekstów akadyjskich. Zważywszy, że Henoch przedstawiony jest w *Księdze Czuwających* jako pisarz sprawiedliwości i prawdy (1 Hen 12,4; 15,1), wydaje się, że reprezentuje on żydowskich pisarzy aramejskich, którzy świadomi świetności kultury Mezopotamii, usiłują zaadaptować jej zdobycze w obręb kultury i religii Izraela. W rzeczy samej, przejęcie wiedzy astronomicznej z kultury politeistycznej Mezopotamii stawiało przed kapłanami lewitami wymóg przedstawienia jej w kontekście religii Izraela. W świecie starożytnym żaden rodzaj wiedzy nie funkcjonował poza ramami religii. Stąd z genealogii przedpotopowej Księgi Rodzaju pojawił się Henoch, który w *Księdze Czuwających* (1 Hen 1–36) nie tylko przewyższa wiedzą upadłych aniołów, ale jest on również przekazicielem wyroku Bożego w stosunku do nich. W kontekście więc przeniesienia wiedzy babilońskiej w obszar religii Izraela pojawia się pytanie o to, kto był nośnikiem tego rodzaju wiedzy w Babilonii w okresie perskim i hellenistycznym, oraz czy przypadkiem upadli aniołowie, ukarani za grzeszny przekaz wiedzy ludzkości, nie reprezentują właśnie tej grupy uczonych mezopotamskich, którzy wiedzą astronomiczną i astrologiczną się parali.

Odpowiedź na te dwa pytania jest istotna, ponieważ być może pozwoli ona nam wytłumaczyć mit o upadłych aniołach (1 Hen 6–11) w odniesieniu do kultury Mezopotamii i do jej głównych reprezentantów. Wykopaliska archeologiczne w Babilonii wydoły na światło dzienne wiele dokumentów z okresu perskiego i hellenistycznego, z których wylania się dosyć precyzyjny, choć niekompletny, obraz religii i kultury babilońskiej w okresie perskim i hellenistycznym³⁶. Na przełomie V i IV w. przed Chr. w Uruk dochodzi do swoistej reformy religijnej, w wyniku której na pierwsze miejsce w panteonie religijnym został wysunięty bóg nieba Anu i jego żona Antu³⁷. Dane prozopograficzne wskazują na dużą liczbę imion własnych, składających się z elementu teoforycznego „Anu”. Wraz z reformą religijną rozwija się dynamicznie astronomia matematyczna, która funkcjonuje w kontekście i w powiązaniu z astrologią. Jakkolwiek Babilonia przeżywa okres renesansu religijnego i kulturowego, ludność lokalna mówi w większości po aramej-

³⁶ Por. J. Oelsner, *Materialen zur babylonischen Gesellschaft und Kultur in hellenistischer Zeit* (Budapest 1986).

³⁷ Por. P.A. Beaulieu, „Official and Vernacular Languages: The Shifting Sands of Imperial and Cultural Identities in First-Millennium B.C. Mesopotamia”, *Margins of Writing, Origins of Cultures* (red. S.L. Sanders) (Oriental Institute Seminars; Chicago 2007) 191-220.

sku, natomiast pisarze kultywujący język akadyjski i kulturę babilońską są mocno powiązani ze świątynią, ostatnią instytucją, która przetrwała praktycznie aż po całkowite wygaśnięcie języka akadyjskiego w pierwszych wiekach ery chrześcijańskiej. Źródła akadyjskie z tego późnobillońskiego okresu wymieniają dwie grupy pisarzy-kapłanów, którzy zajmowali się astronomią matematyczną, praktykując zarazem astrologię oraz inne dziedziny wiedzy babilońskiej w obrębie murów świątyni. Kapłani lamentacji nazywali się *kalû*, natomiast zawodowi lekarze i zarazem praktykanci białej magii nosili nazwę *āšipu* lub *mašmašu*³⁸. Teksty źródłowe o wiele częściej wymieniają kapłanów *āšipu*, gdyż prawdopodobnie cieszyli się oni wielkim szacunkiem w ówczesnym społeczeństwie nie tylko ze względu na rozległą wiedzę astronomiczną i astrologiczną, lecz również z powodu praktykowania medycyny opartej na znajomości ziół oraz na stosowaniu białej magii w leczeniu chorych. Sama nazwa tej grupy kapłańskiej, *āšipu*, etymologicznie powiązana jest z rzeczownikiem *šiptu* – „zaklęcie, urok”.

W 1 Hen 8,3 (4Q201 frg. 1 iv 1-4) upadli aniołowie przekazują ludzkości następujące rodzaje wiedzy: „rzucanie zaklęć, wycinanie korzeni, zdejmowanie zaklęć, czarna magia, magia, zręczność (zawodowa), wróżby z piorunów, wróżby z gwiazd, wróżby z meteorów, wróżby ze znaków ziemi, wróżby z ruchów Słońca, wróżby z ruchów Księżyca”. Porównanie tej listy z zainteresowaniami zawodowymi kapłanów *āšipu* poświadczonymi w literaturze pisma klinowego prowadzi do przekonania, że tekst aramejski precyzyjnie opisuje wiedzę zawodową babilońskich kapłanów *āšipu*³⁹. Upadli aniołowie więc zostali celowo przedstawieni negatywnie w micie *Księgi Czuwających*, a dodanie do listy wiedzy aniołów odniesienia do czarnej magii jest wyraźnie zabiegiem dyskredytującym kapłanów *āšipu*, którzy czarną magię zwalczali i przeciw niej występowali. Wydaje się więc, że negatywne przedstawienie głównych koryfeuszy wiedzy babilońskiej w micie *Księgi Czuwających* ma zdyskredytować jej głównych przedstawicieli. Wiedza babilońska według mitu aramejskiego powoduje rozprzestrzenienie się grzechu i spustoszenie ziemi, gdyż pochodzi ona od aniołów zbuntowanych przeciwko Bogu Izraela, czyli w wymiarze historycznym przez politeistycznych kapłanów babilońskich mocno powiązanych ze świątynią. Dalszy rozwój mitu w rozdziałach 12–16, w których Henoch przekazuje karę Bożą nałożoną na aniołów, sugeruje, że miejsce upadłych aniołów zajmuje wysłannik Boga Izraela, natomiast wiedza astronomiczna i geograficzna Henocha jawi się jako pochodząca od aniołów wiernych Bogu Izraela. Taka lektura mitu prowadzi jednoznacznie do wniosku, że został on skomponowany, aby przenieść w obręb kultury i religii Izraela wiedzę, która miała pochodzenie babilońskie, a więc politeistyczne. Kiedy już upadli aniołowie, czyli kapłani *āšipu*, zostaną ukarani w otchłani ognia, wtedy ich miejsce zajmie Henoch z aniołami wiernymi Bogu.

³⁸ Por. M.J. Geller, *Ancient Babylonian Medicine. Theory and Practice* (Chichester 2010).

³⁹ Zob. H. Drawnel, „Between Akkadian *tušarrūtu* and Aramaic ܛܫܪܘܬܐ: Some Notes on the Social Context of the Early Enochic Literature”, *RevQ* 24 (2010) 373-403.

Duże znaczenie w przedstawionej interpretacji ma powiązanie kapłanów *āšipu* z kontekstem świątyni babilońskiej. Inny upadły anioł, Asael, przekazuje ludzkości taki rodzaj wiedzy, która nie jest powiązana z zawodem *āšipu*. Asael uczy ludzkość umiejętności obróbki metali, czyli żelaza, miedzi, złota i srebra. Ponadto posiada on wiedzę na temat szlachetnych kamieni oraz sposobów farbowania tkanin. Asael jest więc jednoznacznie rzemieślnikiem, który wykonuje zawód kowala, złotnika czy wreszcie farbiarza. Analiza źródeł pisma klinowego na temat tego rodzaju zawodów wykazuje, że rzemieślnicy babilońscy byli mocno związani ze świątynią i wykonywali wiele prac na jej potrzeby⁴⁰. Świątynia babilońska zatrudniała licznych kowali, złotników czy pracowników tekstylnych, którzy specjalizowali się również w farbowaniu tkanin. Wydaje się więc, że postać Asaela i rzemiosła przez niego wykonywane w micie o upadłych aniołach reprezentują personel świątynny, przeciwko któremu występuje autor mitu.

Szczególnie w okresie hellenistycznym w Babilonii złotnicy pełnili wysokie funkcje w administracji świątyni, uczestniczyli w kulcie świątynnym oraz byli członkami zgromadzenia świątynnego, które zarządzało świątynią. Z tej perspektywy negatywne przedstawienie Asaela i jego wiedzy oraz pozostałych aniołów i ich wiedzy lekarskiej, magicznej, wróżbiarskiej i astronomicznej w micie służy krytyce personelu świątynnego, odpowiedzialnego za całość kultu politeistycznego, zarówno w wymiarze naukowym (kapłani *āšipu*), jak i rzemieślniczym (kowale, złotnicy, farbiarze). Obydwie grupy krytykowane przez autora mitu można w języku akadyjskim określić jednym terminem *ummānu*, mogącym oznaczać zarówno rzemieślników, jak i wyspecjalizowanych w przekazie wiedzy babilońskiej pisarzy-kapłanów, do których z pewnością kapłani *āšipu* przynależeli.

Początki więc literatury apokaliptycznej w Izraelu są ściśle powiązane z kulturą i religią babilońską okresu późnobabilońskiego. Przejęcie z kultury babilońskiej wiedzy metrologicznej, astronomicznej i geograficznej zrodziło potrzebę włączenia tej wiedzy w strukturę religii starożytnego Izraela. Stąd wersja aramejska tej wiedzy zostaje wypracowana przez autorów żydowskich znających pismo klinowe albo, co jest bardziej prawdopodobne, kapłani lewici przejmują obecną już w Babilonii aramejską wersję schematycznego opisu ruchów Słońca, Księżycy i gwiazd. W ten sposób powstaje *Księga Astronomiczna*, przypisana ostatecznie Henochowi. Druga, najstarsza część *Księgi Henocha*, mit o upadłych aniołach, jest przeniesioną w czasy mityczne krytyką środowisk religijnych Babilonii okresu perskiego i hellenistycznego. Celem tej krytyki jest ukazanie, iż wiedza babilońska dotarła do ludzkości przez niewłaściwy kanał przekazu, czyli przez politeistycznych kapłanów i rzemieślników. Dopiero ich ukaranie daje możliwość wprowadzenia Henocha (od rozdz. 12) jako tego, któremu ten sam rodzaj wiedzy astronomicznej przekazują aniołowie wierni Bogu Izraela. Początki więc literatury apokaliptycznej wynikają z kontaktu z kulturą i wiedzą pisma klinowego, która w wersji aramejskiej została włączona

⁴⁰ Zob. H. Drawnel, „Professional Skills of Asael (*1 En.* 8:1) and Their Mesopotamian Background”, *RB* 119 (2012) 518-542.

---

w strukturę religii Izraela. Politeistyczny kontekst przekazu wiedzy symbolizowany przez upadłych aniołów został zastąpiony przekazem wiedzy objawionej przez Boga Izraela, która nie jest już źródłem spustoszenia ziemi, lecz stanowi mądrość przewyższającą wszelką mądrość ludzką (*1 Hen 82,2*).